

та" цей проект задовольняє, але представники поступової й незалежної преси безперечно відкинуть цей проект, як зовсім негодящий, коли їм не пощастить поробити в йому радикальні зміни.

Другої вимоги—утворити проект, який мав би шанси пройти в обох палатах—октябристський законопроект також не задовольняє. Не тільки через Державну Раду, але й через Думу він не пройде, бо для правих він занадто ліберальний, а для опозиції—занадто реакційний і опортуністичний. Більшості голосів він, у всякім разі, не збере.

Маємо отже ще один мертворожденний проект про пресу. Скільки вже тих проектів написано й скільки їх ще буде написано!

А в пресі, як в тої дитини, за якою доглядає сім няньок, калічається то око, то рука, то нога.

Сумна доля!

Ще про „Вольное Слово“.

Відома читачам нашим полемика В. Богучарського та В. Кістяківського про „Вольное Слово“ й Драгоманова все ще викликає не аби яку увагу в літературі. Час од часу з'являються нові на цю тему праці, що докидають ту чи іншу ричку до цієї справи або пробують її в той чи інший бік розв'язати. Правда, здебільшого автори не дають точних документів або безперечних фактів, а тільки самі міркування, які треба ще вивірити, порівнюючи з установленними фактами й документами попереду, ніж їх приймати або викидати. До таких праць належать і надруковані в III-тій книзі (март) „Русского Богатства“ за цей рік згадки п. А. Прибілевої „О „Вольномъ Словѣ“ и о роли въ немъ Мальшинскаго“. Ось що розповідає п. Прибілева.

Року 1880-го, а саме в першій половині його, на одному зібранні „Исполнительнаго Комитета“ Ол. Д. Михайлов на підставі звісток од Клеточникова повідомив, що міністерство внутрішніх справ виробило за допомогою „III-го отдѣленія“ проект—заснувати в Женеві газету, щоб боротися з революціонерами. Орган цей мав одержувати щиро конституційного напрямку, а найпершим завданням його повинна була бути боротьба з терором. Щоб справдити цей план, до Женеві послано агента з „III-го отдѣленія“,—прізвище його було названо, та я його не знаю.

Трохи згодом, але все це того ж таки 1880 року, Клеточников повідомив, що урядовий орган у Женеві зватиється „Вольное Слово“ і що послана для видавцтва газети людина умовляється в М. П. Драгомановим, запрошуючи його бути головним співробітником чи, може, й редактором проєктованого органу.

Зараз по цьому повідомленні Комитет позвав Драгоманову листа, застерігаючи про те, що „Вольное Слово“ має бути органом

ридовим, заснованим на те, щоб боротися проти революційного руху та що про умови з ним, Драгомановим, Комитет д'являвся з того самого джерела, звідки знає й про ролу та вагу „Вольнаго Слова“. Думка була, що це посвятили перед Драгомановим, що відомості Комітету певні. Разом про те ж саме послано листа й до П. Л. Лаврова; йому написано і про лист до Драгоманова.

Од Драгоманова прийшла відповідь, що нехай собі Комитет безмежно вірить, ніби його відомості певні. Але з свого боку він, Драгоманов, ніякої ціни їм не надає й лишає за собою право робити так, як хоче. Ця відповідь зробила на мене враження на Комитет, що не міг не бачити, на який величезний ризик виставляє Драгоманов свою репутацію йдучи на спілку з агентом „III-го отдѣленія“; з другого боку, члени Комітета вважали за небажання ризик, щоб людина з хистом та впливом на денку, конституційно настроєну, частину громадянства, допомагала відомим „визамъ“ правительству“. Проте погляд Комітета на Драгоманова лишився такий самий, як і був. Його відмову пояснено недовірливостю взагалі до революціонерів, почасти природною упертістю, а може й величезним бажанням мати в своїх руках орган преси, щоб ширити свої погляди.

Зроблено тоді і ще одну, останню, спробу подіти щось з Драгомановим—через Лаврова, але й вона ні до чого не довела і справу обличено—нехай буде, як буде.*)

Так переказана справа з „Вольнымъ Словомъ“ і участю в йому Драгоманова, викликає цілу низку нових непорозуміннів, а надто коли спомини п. Прибілевої поставити поруч документальних даних, відомих вже з літератури. І, як зараз побачимо, замість того, щоб вияснити, п. Прибілева ще більш її заплутує.

Звичайно, коли-б прізвище агента „III отдѣленія“ було—Мальшинський, то цим самим справа з виданням „Вольнаго Слова“ була-б на завжди розв'язана. Скоро Клеточников задалегідь ще чув у „III отдѣленія“ це прізвище, як видавця поліцейського органа, то значить так воно й було. Але, на жаль, п. Прибілева прізвище не може пригадати, а це всі її даліші міркування позбавляє всякої ціни.

Звістку про охрानне видання пріпис Клеточникова у першій половині 1880 року, трохи згодом, того-ж таки року, „Исполнительный комитетъ“ довідався й про заходи Мальшинського коло Драгоманова,—так каже п. Прибілева. Але з першої-ж половини того року, а саме з 12 мая, маємо й листа Желябова до Драгоманова*), а в тому листі не тільки ані слова згадки про поліційний орган, не тільки ніяких докорів Драгоманову, а навпаки: Желябов прохає Драгоманова „склонять общественное мнѣніе Европы въ нашу

*) „Русское Богатство“, 1913, III, 212—213.

*) „Былое“, 1906, III, 81—83. Вперше листа надруковано у „Вольномъ Словѣ“ 1882 р. з докладним коментарієм Драгоманова. Див.—„Собрание политическихъ сочиненій М. П. Драгоманова“, т. II (Париж, 1906), стр. 413—435.

пользу", писати до „Народной Воли“ і взяти на сховок архив партії. Думаю, що з такими справами не могли обернутись революціонери до людини, коло якої ходили вже провокатори й гайвороння з „Ш відділення“. Драгоманов не згодився на пропозицію Желябова як через те, що не поділяв погляду народовольців на терор та федерацію, так і через те, що принципіально, як українець, постановив собі не брати участі в якій-будь російській організації. Характерно, що серед інших причин Драгоманов виставляв і ту, що терористична тактика притягає до партії „личности сомнительныя, которыя непременно окажутся вредными ей же, какъ болтливый и нечистый хвостъ, а то и просто какъ предатели“ *),—тобто говорив те саме, про що тоді-ж таки його мали ніби-то застерегати народовольці... Влітку 1880 року, як видно з передмови до листа Желябова, Драгоманов особисто розмовляв з людиною, що привезла того листа, і знов же про Мальшинського та „Вольное Слово“, не сказано було ані слова, ані жадного натякання. Так не розмовляли-б, коли-б Клеточников назвав Мальшинського, і „И. К.“ знав про його зносини з Драгомановим.

„Вольное Слово“ почало виходити в серпні 1881 р. Отже, коли в першій половині 1880 р. Драгоманов міг би ще знехтувати застереження революціонерів і не дати йому ніякої віри, бо не знав, звідки вони свої відомости одібрали, то в серпні 1881 р., після процесу Желябова й арешту Клеточникова (28 січня 1881 р.), він не міг уже не звернути уваги на застереження проти особи Мальшинського, як би воно було зроблено. Компетентність Клеточникова в охранных справах неодмінно навела б Драгоманова на думку, що відомости з революційних кіл правдиві. Виходило б, що Драгоманов знав, хто такий Мальшинський, але як тоді він міг би з ним працювати? Пояснити спілку з відомим агентом поліції чи недовірливістю до революціонерів, чи упертістю Драгоманова, чи бажанням мати свій орган, певна річ, не приходитьсья. Драгоманов звичайно міг бажати свого органу, міг бути й упертим, але ні бажання, ні впертість не могли цю „до тонкости совѣстливую“ людину завести так далеко, щоб вона зважилась на спілку з відомим агентом поліції. Що ж до недовірливості до революціонерів взагалі, то її мав Драгоманов тільки до „чернопередѣльцевъ“, з якими тоді у його були дуже неприязні стосунки **); навпаки членів „Народной Воли“, од яких ніби йшло застереження проти „Вольнаго Слова“, особисто Драгоманов дуже шанував, як видно з тієї ж таки передмови до листа Желябова, і вірив їм. Отже й тут не можна зрозуміти відповіді Драгоманова й участі його в „Вольномъ Словѣ“, коли б справа була дійсно так, як розказує п. Прибилева.

Не говорить нічого проти „Вольнаго Слова“ і згадка про Лаврова, який ніби то мав одмовити Драгоманова, щоб той не брав участі в „Вольномъ Словѣ“. Лавров не тільки не одмовляв Драгоманова, а навіть рекомендував Мальшинському співробітників. В одному з своїх листів (з р. 1885) Драгоманов згадує, що „приїхав Аксельрод, котрого *Лавров рекомендував* у хронисти Мальшинському в „Вольное Слово“ ***). Отже, виходить, що й Лавров пішов наперекір застереженню й нічого проти Мальшинського не мав. Правда, п. Прибилева силкується затерти цю звістку Драгоманова тим, що то Мальшинський ніби то запевнив Драгоманова, що Лавров рекомендує йому співробітників. Нехай-но Мальшинський брехав, але ж був ще й сам Аксельрод („приїхав“—певне од Лаврова), то як же при йому і про його ж міг такі брехні точити Мальшинський?

Всі зазначені непорозуміння можна розплутати тільки тоді, коли напевне приймемо, що те прізвище, якого не може тепер згадати п. Прибилева, було не Мальшинський. А коли так, то падають і всі дальші висновки шановної авторки про початок „Вольнаго Слова“ та ролю в йому Драгоманова. Як би в повідомленні Клеточникова мова була справді про Мальшинського та „Вольное Слово“, то, певна річ, Драгоманов не був би співробітником цього органу. В згадках п. Прибилевої маємо діло просто з помилкою пам'яті, і 30 років, що пройшли з того часу, цілком цю помилку пояснюють.

Сергій Єфасюв.